

ПРЕДИСЛОВИЕ

Кръстьо Кулумджиев

Без да познавам книгата на Никола Гайдаров „Житейската драма на Яворов“, през пролетта на 1977 г. в доклад, изнесен в Института за литература при БАН, между другото казах следното по повод Яворовата трагедия:

„На времето, когато излезе книгата на Михаил Кремен „Романът на Яворов“, се чуха главовете, дори от видни литератори и писатели, че тая книга (сега не говоря за нейните качества) събуждала нездрав, болезнен интерес към драмата на Яворов, че няма никакъв смисъл да се ровим в личния живот на поета, че в същност авторът на тая книга гъделичка празното любопитство на тълпата с клюки от интимния свят на Яворов. В наши дни един юрист е възстановил цялото дело Яворов и доказва несъстоятелността на обвиненията от страна на буржоазния съд. Но книгата му не може да намери издателство пак по същата причина — защото да се раздухва отново клюкарското любопитство на тълпата, и без това тая тема е невралгична, по тия работи е по-добре да се мълчи, отколкото да се говори.

Излиза, че поезията на Яворов е едно, а неговата трагедия — нещо съвсем друго. Дайте на тия дълбокомислени глави едно съчинение на някоя учена студентка, например „Времето у Яворов“, една тема, от която тяхната философска кръв се разиграва, и ще видите как дълбокомислените глави ще се заклатят одобрително — сто това е вече литература, подхванати са дълбоки проблеми с перспектива да се решат и подпроблемите. . . Излиза, че упражненията на ученичката водят към нещо съществено, а потресаващата трагедия на тъмнокожия мъченик ни отклонява от важните задачи на културата. Не споря, „Времето у Яворов“ или „Стихът на Яворов“ са важни и интересни теми за литературознанието. Но ако ги разработваш, без да имаш пред вид трагедията на Яворов, ако забравяш за Яворов, за да се съсредоточиш върху поезията му, ти проявяваш непочтителен интерес към миналото. Защото тоя човек, който сам се разпъна на кръста на нашите духовни противоречия, защото за неговата душа тия противоречия бяха станали непоносими, който окървави най-новата ни история със собствената си кръв и сам себе си принесе като изкупителна жертва, който със страшната си съдба отпечата завинаги своя силует на страдалец върху нашата национална памет и стои като укор пред нашата съвест, казвам, тоя човек е заслужил по-друг вид внимание от нас. И ако нас ни вълнува всеки факт от неговата биография, това не е празно и недостойно любопитство, вкус към пикантерии. Ето вече шест десетилетия как драмата на Яворов отеква във всяко българско сърце, измъчва нашето въображение и нашата съвест, кара ни да се чувстваваме съпричастни на тая драма. Той сякаш ни събира около своя гроб и макар че на това място мълчим и не смеем да се погледнем един друг в очите, край тоя гроб ние всички се чувстваваме по-единни, по-свързани, по-близки. Музикалният стих на Яворов е нещо важно, но гробът на Яворов ни издига до нравствена висота, където ни се дава шанса да осъзнаем своя синовен дълг към мъртвите бащи. Затова тоя гроб вълнува повече хора, отколкото например цезурата в Яворовия стих.

И аз ще кажа на тия префарцунени чистофайнищи, които искат да предпазят невръстния и недорасъл български читател от четиво не за възрастта му, че българският читател би могъл

да си намери по-пикантни развлечения, а в драмата на Яворов той вижда драмата на нашето духовно развитие. Яворов е един възел, в който се вплитат всички противоречия на новата ни история — политически, идеологически, социални, нравствени и т. н. Те не са само негови, лични, те са за цялото общество, но единствен той ги издига на нивото на висок трагизъм и накрая заплаща за това с живота си, с което доказва, че това трагизъм не е литература, не е поезия, а дълбока същност на неговия дух. Когато разплитаме възлите на Яворовата драма, ние в същност разплитаме противоречията на нашето културно развитие. Само върху основата на неговите отношения с Лора например бихме могли да напишем много трактати, в това число и социологичен, които ще говорят по-красноречиво за най-новата ни история от много тонове научна литература.

Сега, когато се запознаем с книгата и лично се убедих в нейните високи качества, съм радостен и благодарен на нейния автор, че е положил дългогодишен вдъхновен и честен труд, за да реставрира с такава пълнота и психологическа задълбоченост житейската драма на Яворов и Лора, че не се е вслушал в дълбокомислените съвети на някои мъдри архонти, а е разкрил до дъно всички обстоятелства на тая трагедия, която според думите на Божан Ангелов представлява „културно-историческа и културно-творческа стойност“.

Може да е жестоко, но това е човешката история — ние извличаме своите нравствено-естетически ценности от мъките и кръвта на нашите предшественици. А любовта на Лора и Яворов, нейният трагичен край ни напомнят за някаква древна поема за любовта и смъртта. Много хора се самоубиват от любов. Но тук има нещо друго, нещо, което не се среща по нашите краища. В своето женско величие Лора се издига до висотата на героинята от легендите, която със собствената си смърт спечелва любовта на любимия човек. Тя не е обикновена самоубийца, която предпочита смъртта пред непоносимите страдания. Нейните писма ни я разкриват като едно необикновено същество, създадено извън всякакви мерки, извън реалнит съотношения на нещата. В нашето съзнание нейното име винаги се свързва с нещо страшно и зловещо, но в същото време и с нещо велико и неизмеримо. В своя егоизъм, обладани от мисълта за културното дело, което предстоеше на Яворов, ние сме склонни да виждаме в тоя трагичен край някаква случайна и отвратителна нелепост; повече сме склонни да виждаме в нейно лице жената, която го погуби, която ни отне великия поет, и забравяме каква тъмна и трагична поезия излъчва нейният жест.

Наистина тая болна и метежна жена е искала невъзможното. Нейната велика любов не е можела да се задоволи със „сажди на страстта“. Тя е искала да превърне поета в жрец на тяхната любов, да живее единствено чрез любовта, както живее самата тя. Нейната безумна амбиция е била да го откъсне от всичко, което няма отношение към любовта. В своя бяс и заслепление тя не е искала да види, че той е устремен към други светове, че вижда „ужаса безкраен зад образа безгрижен на деня“. През Средновековието са казвали — жената обича мъжа, а мъжът обича бога. Лудостта на Лора идва от туй, че тя няма къде да утвърди и осъществи своето „аз“, да се идентифицира със собствената си личност освен в любовта. Докато Яворов осъществява своята личност на друга плоскост. Той също като Хамлет можеше да каже — аз я обичах колкото 40 хиляди братя. Но не това иска от него нейната страстна и стихийна душа. Затова за нея той ще изглежда студен, затворен, дори неискрен и лицемерен; нейната безмерна любов ще му тежи, той мечтае за ледения мраз на висините, където тя няма какво да прави, където и той може би никога няма да се издигне, но душата му е вече разкъсана между тия два свята — между мечтата по чистата духовност и „праха-земя“.

Но, изглежда, Ерос е намислил друго. Това, което тая велика жена не можеше да постигне в живота, го постигна в смъртта. Тя погуби два живота, за да възтържествува любовта. Техните две имена се сляха завинаги, обкръжени от светлините на поезията и легендата. Или, както казва авторът на тая книга: „Пред неизбежното разочарование от любовта тя предпочете обезсмъртяващото я посвещение от големия поет, поставено в последните месеци от живота му върху преработеното издание на „Подир сенките на облаците: „Мила Лора, на твоята светла душа, устремен към тебе, духът ми посвещава своите изповеди.“

Можем ли да я съдим? Не съветвам никого да прави това! Сократ разказва, че поетът Стесихор в едно свое стихотворение нарекъл поведението на Елена престъпно и за това бил

наказан от боговете със слепота. По-късно той се разкаля за своя грях и отново прогледнал. Но Омир не се разкалял, защото не е знаел, че е наказуемо да хулиш Ерос, и останал сляп. Ние всички наричаме тая злочеста жена просто Лора. А това означава, че колкото умът ни да се бунтува, нашето сърце отдавна ѝ е простило.

Сам Яворов не я съди. Окаяният слепец, отхвърленият от обществото, сиромашът без средства за съществуване, опозореният от мълвата, заподозреният в убийство не престава да повтаря до смъртта си — „милата ми Лора“. Тая жена, която го накара да преживее такива ужаси, която разби живота му, която така обезсмисли съществуването му, че той да жадува смъртта, изглежда, със своята страшна постъпка му е разкрила някаква тайна, която за нас, простосмъртните, остава скрита. Тя го е заставила да прогледне в истини, които го поразяват. В мрака на своята слепота той вижда неизмеримото величие на любовта, по-силна от живота и смъртта, оная любов, която „движи слънцето и другите звезди“, любов, пред която всичко останало губи своята цена. И макар заплатил със страшна цена това прозрение, той не роптае, а жадува часа, когато отново ще бъде при своята „мила Лора“. Тя не е вече досадната съпруга, която го измъчва с ревността си, а великата Лора Яворова, която в смъртта си се сля завинаги с душата на великия поет. И на мен ми се струва кошунство да я наричаме Лора Каравелова. Тя е негова, Яворова, той ѝ е дал своето име, „красиво и честно“, по нейните думи, и ние нямаме право да ѝ го отнемеме.

Авторът на тая книга смята, че всичко това е случайност — ако Яворов не беше срещнал тая жена, неговият край щеше да бъде друг. Предположението ми изглежда наивно. Че това е орис и съдба, го доказва цялото поведение на Яворов след смъртта на Лора, неговото примирение и желание за смърт. Той е знаел, че ще ослепее. Иначе как можем да си обясним тоя страх от тъмнината в неговата поезия? Колко негови стихотворения са посветени на ужаса от мрака! И ето, постига го това, от което най-много се е страхувал. На великите поети им е дадено да знаят своя жребий. А участието на Яворов не е в Лора, а в самия него. Трябвало да бяга от тая фатална жена! Та той упорито се е защищавал от пристъпите на Лора, вероятно в някакво предчувствие на нещо страшно. Но на човек не му е съдено да избяга от своята участ. Ако наистина Лора е фаталната жена, бихме могли да се запитаме — защо тя не се оказа фатална за д-р Дренков, да кажем, или за Петър Нейков, защо не разби техния живот. Много просто — техните сърца са защитени, поетовото сърце е беззащитно и беспомощно, то е отворено, и страшните и трагични неща от живота влизат безпрепятствено в него. Трагичното уесчаване за битието в поезията на Яворов не е литература, а тревожно предчувствие за катастрофата, която го дебне.

От своя страна Лора прави отчаяни усилия да спечели любовта на поета, т. е. да си спечели трагедия. Нейната душа е трагично устроена и тя може да осъществи себе си само в трагедията. Тоя мъж и тая жена сякаш са посочени с пръст от съдбата да изиграят на сцената на нашата история тая кървава драма, за да изкупят със страшната си орис поне част от всичко онова тъмно, земно, делнично и дребно, което живее у нас, за да пречистят и просветлят душите ни. Затова можем да се съгласим, че трагедията на Яворов за нас представява „културно-историческа и културно-творческа стойност“.

Тая книга трябваше да излезе преди много години. Тя слага край на много недоразумения, на много въпросителни. Тя отрязва клеветническия език на мълвата. До ден днешен хора тъмни и невежествени продължават да разпространяват долната измислица, че Яворов е убиец. Какво говоря, чувал съм го дори от катедрата на университета. Звани и незвани всезнайковци си имат „свое мнение“ по въпроса и без да се замислят какво означава това, със сладострастие обсъждат чудовищното предположение, че нашият велик национален поет може да бъде злодей (но това да си останело между нас). Историята на световната култура познава поети-войници, но поети-убийци — не! „Ведь гений и злодейство — две вещи несовместные.“

Но да оставим теорията настрана. Никола Гайдаров е натрупал такъв грамаден доказателствен материал, с вещината на юрист и проникновението на психолог той така е анализирал случая от всички страни, без да пропусне нещо съществено, което осветлява истината, че и за последния неверник тая истина трябва да стане вече ясна. Той не оставя място за никакви колебания, за никакви съмнения. Драмата, която се е разиграла в дома на Яворов на

30. XI. 1913 г., е разгледана веднъж в рамките на съдебния материал, така, както е можела да изглежда в очите на съвременниците, а след това — от днешна гледна точка, когато вече са известни безброй нови факти около случая. Става ясно, че Яворов е жертва както на мълвата, на едно заблудено обществено мнение, така и на един пристрастен, недобросъвестен съд.

Темата за съдебната грешка и невинно осъдения е велика и страшна тема. По начало в човешкия съд има нещо едновременно величествено и ужасно. Един човек съди друг човек. А е казано — не съдете, за да не бъдете съдени. Но в обществото, което е устроено върху правото, а не върху морала, това е невъзможно, тук се съди според юридическите, а не според нравствените закони. Съдията е също човек, а това значи осъден да греши. Ако бъде извършена съдебна грешка, времето може да поправи тая грешка и да реабилитира. . . паметта на невинно осъдения. Но, както убедително доказва Никола Гайдаров, при Яворов се сблъскваме не със съдебна грешка, а с едно престъпление. Прокурорът Огнянов и съдията от Софийския окръжен съд Панов под натиска на заинтересовани среди и с помощта на други свои колеги (единият с фарисейска ловкост и с перфидността на корумпиран магистрат, другият с тъпата злост на угодливия проstack) сплитат около поета една мрежа и превръщат последните месеци от живота му в кошмар.

Знам, че ще се намерят хора, които ще кажат — защо сега да се ровим из тия неща, защо е тая вендета, трябва да ѝ се сложи край, било каквото било. Да, но щом можем да се направим, че не забелязваме едно престъпление, ние се подготвяме да останем равнодушни, когато утре пред очите ни осъдят невинния. Не мога да вникна в моралното основание на желанието да се прикрийт имената на мъчителите на Яворов, да не се предадат на поколенията за вечен позор. Наистина Никола Гайдаров е рязък в своите квалификации, но от неговото опитно око на юрист не е убеднал нито един от подлите им ходове, а честното му сърце не може да се примири с престъпното издевателство над великия ни поет.

Яворов не е бил съден. Имаме само предложение на Софийския окръжен съд да бъде съден като убиец на Лора. Това дело е прекратено около един месец след смъртта му, тъй като мъртъвци не могат да бъдат подведени под съдебна отговорност. Но следственото дело по случай смъртта на Лора Яворова до ден днешен не е прекратено. За наш срам десетилетия наред тия документи лежат в праха на архивите, печатани са и са използвани само отделни части от тях. Като цяло делото Яворов едва днес намира своя вещ и компетентен тълкувател. А в едно от предсмъртните си писма Яворов пише на д-р Кръстев:

„Ако има в тая страна пет души, за които аз да знача нещо, да поискат напечатването на всички документи по делото. И нека те бъдат допълнени с показанията на всички, които могат да кажат нещо.

А вам, три-четири приятели, които вярвате в моята невинност, аз казвам: вие сте прави, кълна се! — Инак, нека земята не даде покой на костите ми. . .“

Не за „пет души“, а за целия български народ Яворов „значи нещо“. Но как се е получило така, че за шест десетилетия не се намери кой да изпълни тая разкъсваща сърцето предсмъртна молба на поета! Това нехайство, от една страна, говори, че никой от неговите другари не е считал за нужно да „оправдава“ Яворов пред поколенията, но, от друга страна, разкрива нашето безгрижие към собственото ни минало, липсата на чувство за дълг към мъртвите. Сега тая книга идва да изпълни предсмъртната молба на Яворов и да успокои донякъде нашата национална съвест.

Книгата „Житейската драма на Яворов“ е крупен принос във и без това богатата книжнина за Яворов. Тя не само разкрива до дъно истината около самоубийството на Лора и Яворов, не само осветлява един епизод от живота на големия ни поет, но и ни дава възможност да си изясним по-добре неговия характер, да вникнем по-дълбоко в неговия душевен и духовен мир. В тоя смисъл тя далеч надхвърля рамките на едно чисто правно изследване и хвърля нова, допълнителна светлина върху духовния лик на поета.

И накрая искам да кажа, че най-силно впечатление в тая книга ми направи нейният нравствен патос, тая неуморна страст към истината и отвращение към лъжата, фалша и лицемерието, тоя страстен стремеж да се изтрие и най-нищожното петънце от светлото име на великия поет.

МЕЖДУ ЖИВОТА И СМЪРТТА

Никола Гайдаров

1

Афективният жест на Яворов да последва участта на жена си след самоубийството ѝ през нощта на 30 ноември 1913 г. също носи белезите на една ексцентрична постъпка. Но външните причини и вътрешните подбуди на опита му да посегне на живота си лежат на друга психологическа и етична основа. И тази му постъпка обаче е била неправилно и погрешно тълкувана и се нуждае от внимателно и задълбочено анализиране.

Поведението на поета веднага след самоубийството на Лора е естествено. Така би реагирал всеки чувствителен човек със сърце и морал. В първия момент неговите действия са израз на неописуемо вълнение, на смут и изненада пред ужаса на страшната и неочаквана развръзка. След изстрела той скача от леглото, задържа смъртно ранената Лора и я слага на канапето. Първото му, почти инстинктивно действие са виковите за помощ: необлечен, по долни дрехи, Яворов бързо изтича да събуди слугинята — единственото лице в етажа, за да прати за лекар. Но при мисълта, че медицинската помощ няма да дойде навреме, отново се връща в кабинета и сам се мъчи да помогне нещо. Сторило му се в един момент, че Лора мъчно диша, той бързо разкъсва роклята отпред на гърдите, за да облекчи дишането. След това пак тича като обезумял, вика, моли да се доведе по-бързо лекар и т. н. Всичко, което в този момент изпълва изцяло съзнанието му, е спасяване живота на Лора.

Яворов се намира в неописуем душевен смут, в най-висша нервна и емоционална възбуда. Той е изненадан, ужасен и потресен от станалото. Наистина по собствените му обяснения тая вечер в действията на жена му е имало нещо обезпокоително. Но все пак едва ли ще да е вярвал и допускал най-лошото. Има основна разлика между смъртно съзнаване на една опасност и увереност в нейното настъпване. По всичко изглежда неговата мисъл не е очаквала повече от едно повторение на вечната заплаха със самоубийство дори и след като Лора се е изправила с револвер в ръка пред леглото му. Това се разбира от последните му думи, които той ѝ е наговорил и в които отново звучат упрек и заплаха за онова, което може да последва за съвместния им живот при такива сцени на ревност.

Първото емоционално състояние на ужас и върховно нервно напрежение след изстрела по естествен път е отстъпило място на друго, след като поетът разбира, че всяка помощ е вече излишна и непоправимото е станало: пред него лежи безжизненият труп на Лора. В безмълвието на нощта следват мигове на мъчително изживяване на реалния ужасяващ факт. Поради това на приближилата се до вратата Добриня Беленска Яворов вече с „тих, отслабнал — по думите ѝ глас“ казва: „Ето я, госпожа“, сочейки трупа на жена си. Беленска е първото и

единствено лице, което идва при него в този решаващ и неповторим миг между живота и смъртта: само с факта на своето присъствие, ако беше останала при него в кабинета и запазеше самообладание, може би щеше да отклони самоубийството. „Ако имаше поне един човек около мене в този момент, не бих се самоубил“ — изповядва по-късно Яворов пред своя зет Никола Найденов.

Но какво прави Добриня Беленска. Дошла да помогне с нещо и да види какво става, вместо да влезе в стаята и да остане там до идването на лекаря, тя при неочакваното зрелище на неподвижния труп на Лора изпищява като луда и се втурва да бяга надолу по стълбите! Заедно с нея и също с писък избягва по стълбите и Йорданка Ангелова.

Виковете на двете изплашени жени при онази обстановка може би са дали последния тласък в изпълнение на решението на поета да последва участта на Лора. В същност реакцията на жените при виждането на трупа е първият отзвук от събитието в съзнанието на външния свят. А това е било решаващо с оглед на психическото състояние, в което се е намирал Яворов. В момента, когато посреща Беленска и посочва трупа, той вероятно е вече написал записката-обяснение: „Моята мила Лора се застреля сама, ида и аз след нея.“ Неизбежното в тези минути колебание е преодоляно и писъците на бягащите жени почти непосредствено са последвани от насочване револвера в главата: по думите на Беленска и показанията ѝ пред следователя, тя не била слезла „две-три стъпала“ по стълбите, когато чула гърмежа в кабинета. Твърдението на Ангелова, че в момента дори видяла политация Яворов, е плод на нейното въображение и силната ѝ уплаха.

2

В съвкупността на причините и мотивите, които накараха Яворов да посегне на живота си през 1913 г., липсва патологичният, болестен елемент, който така силно оцветява самоубийството на Лора. Макар тази негова постъпка да е също обусловена от съществуващо вътрешно сродство и близост с мислите за смърт и самоубийство, все пак тя е твърде различна и по-достъпна за анализ и разбиране. Емоционалното състояние у Яворов, предхождащо опита за самоубийство, можем да определим като преживяване на силно неудоволствие (ужас, уплаха, тежка скръб, отчаяние и пр.). Разбира се, това състояние не се покрива с неопределеното настроение, наричано „досада от живота“ (*taedium vitae*), чието предметно съдържание не се поддава на разбор. Тук силно изживяваното в момента неудоволствие от живота е резултат на конкретни и определени чувства — скръб, мъка, отчаяние; характерното за тези чувства у поета в момента е, че те са достигнали до афект в една или друга степен. Може да се предполага, че този афект е завладял изцяло съзнанието му, изтласкал е от него предметното съдържание на конкретните чувства, които са го породили. Това се разбира и от правдоподобните и съобразени с обстановката на онзи момент обяснения на Яворов в смисъл, че не може да опише и анализира точно действията си преди самозастрелването си и че смътно си спомня за това, което е направил („като видях раната и кръв, ужасът още повече ме обзе. Тогава трябва да съм отишъл до масата и трябва да съм написал записката и след това да съм се гръмнал“). В същност не само раната и кръвта, а главно настъпилата увереност у него и непоправимото — смъртта на Лора, е решаващият импулс на опита за самоубийство. Във възбуденото му до крайна степен съзнание, в афективното изживяване на този именно факт е възникнала силна непоносимост на живота след станалото. Емоционалното състояние на поета в този миг е било изцяло завладяно от мисълта, представата за собствената му смърт като единствен изход, като средство за прекратяване на страданията.

Разбира се, това общо психологическо обяснение на опита за самоубийство на Яворов не е достатъчно. Необходимо е да преснемим по-конкретно външните и вътрешни причини и подбуди на решението му да посегне на живота си.

С изключителен интелект, с богат и сложен духовен живот, поетът е преживявал признаци на досада от постоянната ревност на Лора. Но очевидно той не е подозирал реалната опасност от нейното маниакално влечение към самоубийство. Ако у него е имало някакво съмнение в това отношение, от най-елементарната грижа за собствения си живот (колкото и да не е бил привързан към него), може би щеше да прояви търпение и повече внимание към жената, с която все пак доброволно се е свързал. Известни са признанията му след ослепяването: „Лора беше болна, аз трябваше да разбера това.“ А Рада Бонева разказва в спомените си как той непрекъснато чупел ръце и се разкайвал пред нея: „Аз не я разбрах, но защо вие, които сте виждали как тя страда, не ми казахте още тогава, защо не дойдохте в театъра да ми кажете, че Лора всеки ден плаче, защото се чувства изоставена от мене?“¹

Опитът за самоубийство на Яворов е преди всичко последица на дълбоко етични по съдържание подбуди, неприсъщи на морала на повечето от обикновено устроените хора. Много малко от съвременниците на поета разбраха и оцениха величието на тази изключително сублимна морална проява на едно голямо човешко сърце. За мнозина тя и днес е останала непонятна, неоценена или дори превратно тълкувана като обвинителна улика. Можем наистина заедно със Симеон Радев да съжаляваме, че зла съдба отреди тази саможертва на поета при една печална и неподходяща за него обстановка. Но едва ли каквато и да било друга смърт и при други обстоятелства можеше така ярко да озари и подчертае свръхчувствителността на неговото толкова будно и до болезненост изострено нравствено съзнание.

Без съмнение в сложния емоционален комплекс у Яворов, настъпил след трагичния жест на Лора, са възникнали и са преживени и представи за отражението, което ще да предизвика събитията навън, всред обществото. Поетът силно е почувствувал неизмеримия ужас на трагедията, живо си е представил бъдещото си положение всред обществената злоба и ненавист, стрелите на която беше вече изпитал. Ако той бе обявен за убиец дори и след като насочи револвера в собствената си глава, можеше ли той да бъде пощаден при положение, че запазеше живота си? Очевидно обвиненията сяха да бъдат още по-жестоки и безпощадни, ако той като всеки обикновен човек бе преживял невердим и непокътнат след смъртта на Лора. Пресни бяха в паметта му острите и несправедливи нападки, които се отправяха към него, клеветническата кампания по повод на дейността му в скромната длъжност — артистичен секретар на Народния театър.

Мисълта, че ще бъде обвинен в убийство на жена си, също ще да е преминала в съзнанието на Яворов. Тъкмо поради това той е написал записката, която трябваше да обясни пред обществото, пред близки и познати, че „Лора сама се е застреляла“. Това личи от редакцията на бележката, написана набързо, почти в полусъзнание и уведомяваща за самоубийството — своето и на жена си. Но представата за неизбежното подозрение или евентуалното обвинение в убийство съвсем не е била мотивиращата и решаващата подбуда за насочване на револвера към главата.² Угрозата от обвинение като мотив за самоубийство предполага страх от отговорност, малодушие пред опасността от лична и обществена деградация. Страхливците обикновено са егоисти и предимно мислят за

¹ Лора до Яворов, с. XXXVII на предговора към книгата.

² Г. Найденова, П. К. Яворов, пътят към драмата, с. 414: „В този безпаметен миг между живота и смъртта през съзнанието на Яворов непременно е минала мисълта за едно възможно обвинение. . .“ По-нататък авторът не посочва ролята на тази мисъл в оформяването на решението за самоубийство и оставя впечатлението за нейното доминиращо значение.

запазване на живота си, загрижени са за личната си безопасност. Колкото и да са чувствителни те и в даден момент да са способни да предпочетат смъртта пред позора на обвинението и осъждането, такива хора не бързат да се самоубият, докато не употребят всички възможности за спасяване на живота си. Че Яворов по характер, темперамент и чувствителност е имал винаги готовността да избере смъртта пред унижението от един съдебен процес, не подлежи на съмнение. Но да се мисли, че той от страх и малодушие пред тази опасност е решил да се самоубие, е неприемливо и неправдоподобно.

Още по-далеч от истината е твърдението на прокурора в заключението му за прекратяване на делото, че Яворов бил посегнал на живота си през 1913 г., защото съществуването му се оказало празно и безсмислено без Лора! Това обяснение би било в съгласие само с поведението на мъж, безумно влюбен в жена си, „патологично“ ревнив към нея, който пред алтернативата да я изгуби (или „изпусне“ по израза на прокурора) предпочита да я убие и да убие и себе си. А известно е вече колко второстепенна роля е имало любовното чувство в живота на Яворов особено в случая с Лора.

3

Основните и решаващи стимули на опита за самоубийство трябва да търсим в дълбоките чувства на състрадание, на безпределна мъка и съжаление за станалото, обхванали поета и породени на основата на съзнание за известна вина за самоубийството на Лора. Това е крайно хиперболизираната в душевните му преживявания далечна нравствена отговорност, това е чувството и съзнанието, че не е направил нужното за предотвратяване на трагедията, че не е проявил необходимото разбиране на една болна жена. Доказателство за това са не само обясненията му след ослепяването, но и по-късното мистично привързване към образа на Лора, породено, струва ни се, също на тази основа.

Но има и нещо друго, което представлява конкретно и пряко провинение на Яворов, в смисъл на осъдително неподвиждане на последиците. Вечерта в Тихови той не прояви такт и търпение, внимание и разбиране, а демонстрира досада, равнодушие и даже грубост в обноските си. Може би и всеки друг на негово място, ако е погълнат от творчески интереси или има различни други цели в живота извън любовта си към една жена, щеше да постъпи по същия начин при сцена на ревност и нищо особено и съдбоносно нямаше да се случи. Но Яворов е изпуснал пред вид, че пред него не е стояла жена с обикновена психика, любов и ревност. Своята грешка той веднага е осъзнал и остро почувствувал, когато неочаквано и изненадващо се е намерил през безжизнения труп на Лора, завинаги успокоена в своята вечна незадоволеност. При това в този трагичен момент между живота и смъртта отникъде дума на успокоение и съчувствие, отникъде протегната ръка на близък човек, на човек изобщо. Може ли да се помисли, че при подобна обстановка един болезнено чувствителен поет като Яворов би могъл да постъпи по друг начин, би отминал вината си, за да дочака сутринта и да продължи да живее? Може би той по-късно да е помислил за момент, че в онай страшна нощ не би се самоубил, ако е имало поне един човек при него. Но сигурно ли е, че ако не тогава, не би го направил впоследствие и при други обстоятелства?

Ето в каква насока на вътрешните изживявания се крият подбудите на опита за самоубийство. Без съмнение те нямат нищо общо със съзнанието на виновен, който бяга от отговорност. Тези подбуди произтичат от болезнена чувствителност и отзивчивост, от прекомерна строгост в оценката на собствената вина. Осъзнаването и така трагичното изживяване на тази относителна и косвена морална вина,

изкупуването ѝ с цената на живота са прояви, присъщи само на хора с дълбоко етична природа.

Друг е въпросът, дали на тази широка основа на вината жертвата на Яворов се явява оправдана от гледна точка на културната и обществено полезната ценност на неговия живот. Може би подобна саможертва няма оправдание. Обективно погледнато, ако Лора не е била до такава степен болна и е могла да ръководи постъпките си (а това е сигурно), тя трябваше да прояви съзнание и воля да вложи по-друго съдържание в любовта си, да обуздае своя егоизъм и да се подчини безусловно на интересите на културното дело на своя съпруг. Но тя не можа да разбере това и пожела да покори съдбата на един велик поет на своето женско тщеславие.

Високо нравствената и етична същност на вътрешните изживявания, мотивирали опита за самоубийство, се доказва убедително и неоспоримо и от настъпилото у Яворов успокоение и желание за живот след оцеляването му. В болницата на всички е направило впечатление неговото необикновено спокойствие. Така напр. Асен Златаров, който го е посетил само два-три дни след случката, разказва как той, седнал на кревата в болницата, с превързана глава, усмихнато се ръкувал и заявил на някаква артистка, дошла с просба при него: „Когато след няколко дни се върна в театъра, там ще оправим тази работа.“ И Златаров се пита: „Отгде идеше това спокойствие у Яворов? Беше ли отминало като кошмарен сън станалото? И не го ли смущаваше сянката на Лора? Аз имам пълната увереност, че ако слепотата не беше сполетяла Яворов, ако мълвата, че той е убиец, не го бе отровила, той щеше да влезе в живота отново и трагедията, която се разигра през нощта на 30 ноември 1913 г., щеше да отmine с болката на душата му. Това съвършено спокойно държане на Яворова бе първото, което ми навя мисълта: не може тоя човек да е убиец. . . Аз още не знаех подробностите на станалата история, нищо от разказаното от Яворова.“³

Описаното спокойствие у Яворов, естествено събудило се желание за живот у него психологически хармонизират с изживяванията и подбудите на опита му за самоубийство. Спокойствието тук идва от чистата съвест на човек, който, като е осъзнал своята морална отговорност за станалото, достатъчно скъпо я е изкупил, почти е минал през смъртта. По най-строгите изисквания на съвестта и човешкото състрадание постъпъкът е почувствувал пред трупа на жена си, че той няма правото да живее и е длъжен да я последва. И той е направил това, което съвестта му е наложила, преминал е през най-върховното изкупление. Само случайността е запазила живота, от който се бе отрекъл доброволно. Кошмарът на трагичната нощ е отминал, а заедно с това — преживените страдания, готовността за смърт и саможертва са изиграли ролята на гръмоотвод, на катарзис, на духовно очистване.

Ако представата за възможното подозрение или обвинение у него е преобладавала, наблюдаваното спокойствие и желание за живот не биха имали психологическо оправдание. Когато човек се самоубива под страха на евентуално неоснователно обвинение и случайността запазва живота му, терзанията и безпокойствата в тази насока биха продължили в още по-силна степен.

4

При повърхностно отношение към фактите опитът за самоубийство се използва от някои като обвинителна улика срещу Яворов. Който не е в състояние да разбере вътрешната основа на тази негова постъпка, обикновено пита: ако

³ Ас. Златаров. Трагедията на Яворов. Спомени и бележки. С., 1925, с. 40.

В този смисъл са и спомените на всички съвременници, близки и познати на поета, които са го посетили в болницата непосредствено след случката.

поетът е невинен, защо ще се самоубива? Не постъпва ли по този начин най-често онзи, който убива жена си от ревност?

Подобно възражение не взема пред вид един важен факт. Яворов е посегнал на живота си не веднага, а след значителен интервал от време, след доста продължително тичане и суетене за помощ. Този факт има огромно психологическо значение и поради това е съществено да определим приблизително периода от време между двата изстрела.

Свидетелят Васил Беленски твърди, че отишъл до дома на д-р Николиев и се върнал заедно с него за около десетина минути. От мястото на произшествието — ул. „Раковски“ 126 (сега 136) до улица „Цар Крум“ № 7 (сега „Хан Крум“), където е било жилището на лекаря, разстоянието не е голямо и Беленски наистина е могъл да отиде тичешком и да се върне дори и за по-малко от 10 минути. Но трябва да се има пред вид, че това става в 2.30 часа след полунощ. Колкото и бързо да е станало събуждането на доктора от сън, все пак той е изгубил време да се облече, да приготви своите инструменти, материали за превръзка и др. Следователно може с основание да приемем, че за Беленски, който е бързал, който е тичал и не е мислил за друго, а за спасяване на човешки живот, времето е текло по-бързо, отколкото в действителност, или обратното. С други думи, преценката му за изминалото време вероятно не е много точна, така както изобило показанията на всеки свидетел по този въпрос не са никога сигурни. Но дори и да предположим, че не са изминали повече от десет минути, към тях трябва да прибавим и времето, изтекло от момента на изстрела, причинил смъртта на Лора, до излизането на Беленски. А това време трябва да е било значително повече от 10 минути, като имаме пред вид обстановката, описана от свидетелите. Следователно и в най-неблагоприятния случай (ако Яворов е посегнал на себе си веднага след излизането на Беленски) това е станало най-малко 15—20 минути след първия изстрел.

Какво е значението на тоя вероятен интервал от време?

В заключителното постановление на съдебния следовател Иван Божилов се съдържа една мисъл, която, макар и не много точно изразена, показва житейско разбиране и проникване в психологическата страна на проблема. „Фактът — казва се там, — че Яворов е викал за помощ със страшен, отчаян глас, че два пъти е слизал чак до долния етаж, за да изпрати по-скоро хазина си за медицинска помощ, фактът, че сам той се старее да даде според думите му възможност по-свободно да диша, в това няма съмнение, говорят, че в случая не е убийство, защото решеният да убива веднага се убива, той бързо действа, защото той само за убийство мисли: „убивам, ще се убия“, той няма време да вика за помощ и след известно време да се убива (разр. н.). Тъй както е действувал Яворов, би действувал всеки нормален човек: при вида на нещо страшно ще гледа да отстрани това, да даде някаква помощ, защото изненадата е голяма, нему още не се вярва в грозната действителност, тъй като той не е желаел, у него, напротив, се поражда желание да не бъде всичко станало още истина. И когато се уверява, че всичко е свършено, че това, което той не е искал, е факт, почва отчаянието и тогава решава да тури край и на своя живот.“

Смисълът на съжденията на следователя е ясен: решеният да убие жена си от ревност и да тури край и на своя живот извършва последователно и едното, и другото без забава и колебание. Той е отнел живота на жената, която обича, и ако е предрешил и собствената си гибел, ще действа бързо, без да мисли и да разсъждава, да вика за помощ и т. н. Това се налага от психическото състояние, в което се намира убиецът при подобни случаи.

Ако Яворов бе насочил револвера срещу себе си непосредствено след първия изстрел, бихме могли да се съмняваме в нещо. Но той не посяга веднага върху

себе си. Нещо повече, изненадан и ужасен от станалото, поетът прави всичко, за да помогне за спасяването на живота ѝ. А всичко това решително отрича хипотезата на едно убийство, последвано от самоубийство на виновния. Установено е от криминалната психология, че при убийства поради любов или ревност убиецът обикновено проявява безразличие и стоицизъм пред лицето на смъртта или пред последиците и отговорността за извършеното. Вътрешният импулс при подобен род убийства има подчертана емоционална, афективна и дори психопатологична основа: веднъж изгубена любовта, животът е станал безсмислен и безпредметен, инстинктът за самосъхранение е престанал да говори. Заради това почти винаги убиецът или сам слага край на своя живот, или се предава в ръцете на правосъдието, като признава вината си. Но във всички случаи, когато той е решил и предпочел самоубийството, последното следва непосредствено и без забава убийството. Това е психологически естествено, независимо от обстоятелството, дали отнемането и на собствения живот е предварително решено или се явява като незабавна реакция на съвестта в момента след убийството.

5

Самочувствието у поета и надеждата за връщане към живота продължава успоредно с оздравяването. Още в първите дни на декември 1913 г. болничният лист отбелязва бързо подобряване здравословното състояние на Яворов, което през втората половина на същия месец вече изключва всякакви опасения за живота или за зрението му. На 16 декември е направена първата операция, при която не е бил предприет опит за изваждане на куршума (останал в главата), поради обстоятелството, че „болният не искал да му се прави успойка“. Очевидното подобрене на здравето дава възможност на следователя Ив. Божилов да извърши на 18 декември и формалния, протоколиран разпит на Яворов като свидетел по следственото дело. На 22 януари 1914 г. се прави втора операция и куршумът сполучливо се изважда без упойка. На 4 февруари същата година поетът излиза от болницата по собствено желание, изписан като „здрав“. Но на 17 с. м. по съвета на лекаря отново постъпва там. По този повод той пише на сестра си: „... „Аз съм доста добре, но се пак лекарят ме съветва да постъпя още малко в болницата. . . Вие да не се безпокоите за мене, защото няма за какво. Може би да стане нужда да се направи една малка операция на левия клепач, но това ще бъде тъй дребна работа, че не заслужава да се говори“... На 14 март отново напуска болницата и съобщава на баща си: „Аз пак излязох от болницата, защото съм достатъчно добре вече. Но по съвета на добри приятели, които ми дадоха и средствата за това, ще отида за няколко дни във Виена да се позакърпя съвсем. След два-три месеца аз ще си бъда пак аз и ще мога да работя, както съм работил по-рано, додето господ ме прибере при мама и при моята мила Лора. Целува ти ръката.“

В това писмо се чувствува понижението на първоначалното самочувствие. До отиването във Виена надеждата у поета, че ще спаси зрението поне отчасти, изглежда, не го е напускала. Или по-точно казано, истината по въпроса не му е била съобщавана от нашите лекари-специалисти, макар че са я знаели. Това се разбира от препоръчителното писмо на д-р Сарафов до проф. Димер, в което между другото се казва: „Лявото око било загубено и с дясното виждал зле. Навярно увеличаващата се атрофия на очния нерв след нараняване. При такива обстоятелства не може да се направи много, но за пациента остава утехата, че е бил прегледан и от нашите учители.“⁴

⁴ Вж. пълния текст на писмото на немски в „П. К. Яворов“ — летопис, с. 645.

На 20 март Яворов заминава на лечение във Виена, придружен от д-р Кръстев, а след завръщането си оттам истината вече му е известна. Той разбира, че зрението му е окончателно изгубено и пред Ас. Златаров изповядва: „Когато във Виена ми казаха професорите, че зрението ми не ще се върне и най-много трябва да разчитам да запазя този малък приток светлина, която сега схващат очите ми, аз бях решил същата вечер да свърша със себе си. Но вечерта ми домиля за България и исках да умра на нейна земя. Аз съм българин и обичам земята си.“⁵

Пред близките си обаче поетът продължава да укрива истината. В писмо до баща си от 7 май въпреки породените вече мисли за самоубийство той дава успокоителни уверения: „Сега ми правят инжекции за по-скорошно подобрение на очите. Инак съм напълно здрав и ще се помъча да живея, както всички здрави хора. . . Подир един-два месеца надявам се да взема вече някоя служба. Във Виена ми дадоха големи надежди за очите, за по-пълното им поправяне и изличаване изобщо на всички следи от повредите, които си нанесох. . .“ По същия начин успокоява и другите близки, към които неизменно е запазил дълбоки чувства на привързаност. До края на живота си поетът иска да им спести тревогите и безпокойствата. Все пак до сестра си Екатерина (която най-добре може да го разбере) пише писма през юли 1914 г., в които изповядва обхваналите го мистични настроения, предшествуващи края: „... Твоето писмо, в което има толкова топлина и сестринска преданост, ме трогна. Аз обаче не се нуждаю от никакви средства. Нуждите ми са твърде ограничени, а от заемите, които направих, и от помощите, които получих, все ми е останала някоя пара. Вие не се безпокойте ни най-малко за мен и гледайте да се примирите с моята съдба, както съм се примирил и аз сам с нея. Недейте ме жали, защото и аз никога не съм се жалил, вървах през живота винаги прав, с поглед нагоре и затова не можех и не мога да не се спъна да падна, да си разбия главата. Повтарям: недейте ме жали, ако искате да бъда твърд в нещастieto си и последният ми ден ден да бъде ден на щастие. Почти спял за външния свят, просветен е душевният ми взор — и аз виждам да живеят около мене светлите души на мама и на Лора. Те ме укрепват да изпия до дъно горчивата чаша на дните си, за да имам право да се приобща към вечния мир, на който те вече се радват.“

Без съмнение непоправимата загуба на зрението е може би първата и най-важна причина, която откъсва поета от действителния живот и го пренася в света на мистични съзерцания и мисли. Яворов не е религиозен, но е склонен към мистицизъм. В същност оттук идва и началото на суицидните изживявания. Една творческа натура от неговия тип, макар и сраснала със страданието и идеята за смъртта, мъчно би могла да се примири със слепотата. Велик поет, лишен от зрителния си простор, не би могъл да живее. Яворов като всеки човек е чувствувал най-остро и непоносимо загубата на това най-важно жизнено сетиво. Нещо повече, той има болезнено развито неприятно чувство към слепотата. То витаете като някаква мрачна прокоба навсякъде в поезията му:

Аз чакам слънцето и слънчев блясък
с очи, покрити веч от прах и пясък,
и спял отдавна! — може би.

или

Не зная аз дали слънцето изгасна,
не зная дали ослепях: не знам
света ли е изгинал — и не зная
самси не съм ли оглушал. . .

⁵ Ас. Златаров. Цит. съч., с. 55.

„Ослепен, аз няма да я видя. . .“, „От блясък аз ще оследея. . .“ и т. н., редица още стихове с все същото мъчително изживяване на загубеното зрение.

Не е възможно да се допусне, че и след ослепяването си поетът се е намирал понякога в моменти на примирение след това нещастие. А ако наистина е имало мигове на отново събудени надежди да живее, да работи и с този си недъг чрез помощта на близките си, това са били краткотрайни проблясъци на инстинкта за живот. От друга страна, доколкото подобни прояви са засвидетелствувани в писма или изказвания на самия поет, те са били повече израз на желанието му да утешава близките си, отколкото признак на „жажда за живот“. След трагедията от 30 ноември Яворов при всички обстоятелства щеше да живее в непосредствена близост със смъртта и самоубийството. Може би, ако той бе обграден от грижи и съчувствие, краят нямаше да дойде така скоро.

6

Последната година от живота на Яворов представлява верига от страдания от всякакъв род. Към физическите страдания от нараняването, от лечение — операции и инжекции по болниците, се прибавят материалните нужди и лишения.

В онази епоха нашите първи писатели не можеха да живеят и да се препитават от своето творчество. Литературата не бе професия и не носеше доходи. Най-голямото благоволение към поети дори от ранга на Славейков и Яворов се изразяваше в даване на някаква що-годе подходяща служба, която да дава възможност и за писателски занимания.

Почти непосредствено след нещастieto Министерството на народното просвещение бърза да уволни Яворов от заеманата от него длъжност в Народния театър. С решение от 11 януари 1914 г. на дисциплинарния съвет и със заповед от 13 същия месец на министъра П. Пешев поетът е уволнен, считано от 30 декември, и заповедта веднага му се връчва още в болницата. Даден му бил само един месец отпуск по болест, изтекъл на 30 декември 1913 г. Нов отпуск му се отказва въпреки подадената молба и ходатайството на директора на театъра.

Надеждата да получи някаква друга служба се поддържа само в писмата му до домашните, за да ги успокоява и уверява в доброто си самочувствие и настроение: такава служба никой и отникъде не му предлага. На 4 февруари излиза от болницата по собствено желание и почти без средства и без дом. В семейното жилище на ул. „Раковски“ 126 той естествено няма достъп; то е окупирано веднага след случката от д-р Дренков, бившия съпруг на Лора. По покана, вероятно твърде настоятелна, Яворов живее около две седмици в дома на Михаил Кремен, а на 17 февруари отново постъпва в болницата. Последното, изглежда, не е било от нужда за лечение: операцията по изваждането на куршума е извършена сполучливо още на 22 януари. Кремен не ни изяснява причините, поради които поетът напуска неговия дом. И тук той нищо не знае и не разбира от това, което става, а се задоволява да пише, че. . . „д-р Кръстев и Тодор Александров, повлияни от клюките и за доброто на поета“, го посъветвали да си потърси друго разрешение на квартирния въпрос.

Когато на 14 март Яворов отново напуска болницата и се установява на пансион „Сердика“ на ул. „Алабин“, той вече е решил да отиде във Виена на преглед и евентуално на лечение. За тази цел той сключва заем от 1500 лв. от издателя Ал. Паскалев, изплащането на който обезпечават, като залага бъдещите издания на съчиненията си. В подписаната по този повод разписка (писмо), както и в някои писма до близките си Яворов нарича сключения заем „приятелска по-

мощ!“ Ето съдържанието на разписката, което не е без значение за разбиране материалната нищета и психическото състояние на поета по това време:

„Подписаний давам настоящето на г. Александър Паскалев в удостоверение на това, че му дължа сумата 1500 (хиляда и петстотин) лева, които той ми отпуска като приятелска помощ, за да се лекувам. От тях съм получил хиляда лева и остава да получавам още петстотин допълнително. Ако не бъда в състояние да му ги върна, той ще има право да издаде едно или две от произведенията ми в количество, от хонорара на което да се покрие дългът ми. Ако не бъда жив (разр. м.), споразумението за издаване да стане с г. г. д-р Кръстев и Вл. Василев.

С безкрайна благодарност към г. Паскалева

Подписал: *П. К. Яворов.*“

Очевидно от редакцията на разписката и от израза на „безкрайната благодарност“ е ясно, че дословният текст е продиктуван от Яворов. В действителност този „заем“ дори и за един издател от онова време е представлявал износна сделка, напълно гарантирана. Поетът обаче е бил в момента угнетен, измъчен и най-важно — обезверен в „човещината“ на заобикалящите го хора. Поради това дори и едно най-обикновено и обезпечено кредитиране събужда у него чувства на „безкрайна“ признателност. Той е трогнат и в своето добросърдечие и липса на най-елементарна житейска опитност и пресметливост предварително заявява в разписката, че дължи не 1000 лева, колкото действително получава в момента, а 1500 лв. Впрочем, макар че това става през март, остатъкът от заема и до смъртта на поета (октомври) не е получен и изплатен. Това се разбира от предсмъртното му писмо до д-р Кръстев, в което нарежда разносните по погребението му да се изплатят от „дължимите от Паскалев 500 лв.“.

Вероятно получената сума от Паскалев е била изразходвана за разноси по пътуването и престоя на Яворов и на д-р Кръстев във Виена.

По това време, а и до самата му смърт клеветата срещу него се шири по всички посоки. Той открито е сочен и отбягван като убиец, до него достигат всевъзможни слухове и подмятания, засягащи личния му живот, отношенията му с близки и приятели, та дори му се търси сметка. . . откъде вземал средства, за да живее! И Яворов е принуден в последното си писмо до д-р Кръстев да се обяснява пред обществото как е могъл да преживее няколко месеца, без да има какъвто и да било доход. „Предаде ми се — пише той, — че някои много се интересували с какво съм преживял досега. . . Ето: Получени от театъра през януари декемврийската заплата и тантиеми повече от 1200 лв.: по-късно нови тантиеми 335 лв. Помощ от Макед. организация (500, 200, 200)=900 лв.: заем от Паскалева 1000 лв.: помощ от писателския съюз 200 лв.: двама души ми върнаха 100 лв.“

В тази изповед пред смъртта е изразена в действителност равносметката на мизерията и осъдицата, придружавали поета през последните му месеци. Като извадим от посочените разходни пера декемврийската заплата и тантиемите (получени в началото на януари) 1200 лв., които към 20 март са вече изразходвани (щом като се сключва заем за отиването до Виена), излиза, че Яворов след връщането си оттам от 4 април до 16 октомври е живял със сумата 1535 лв. С тази сума, представляваща малко повече от едномесечната му заплата в театъра, той е бил принуден да живее цели 7 месеци и половина. При това брат му Атанас Крачолов е студент по това време и живее на негова издръжка! От публикуваните документи и сметкоразписки (в „Летопис“ на Г. Найденова) се вижда, че за времето от 19 април до 5 юли 1914 г., т. е. за два месеца и половина, е платено в пансионите общо 900 лв. предимно за храна и квартира. А каква е била покупателната стойност на лева, показва фактът, че за една рецепта за най-обикновено сънотворно лекарство се е плащало около 5 лв. (справка в „Летопис“). При това

положение става ясно, че поетът и неговият брат са живели с 500—600 лв. за времето от 5 юли (когато се установява на частна квартира) до 16 октомври!

На всичко отгоре трябва да се има пред вид, че Яворов не е бил човек на добрите сметки и кой както е могъл, го е използвал. В това отношение характерен факт е, че при тези оскъдни средства той е имал в момента на самоубийството си доста много. . . длъжници! Извън споменатите от него двама души (с неизвестни имена), които са благоволили все пак да му върнат дължимите 100 лв., в списъка на Яворовите длъжници в момента на смъртта му фигурират: Григор Василев, адвокат и народен представител — 100 лв., Ал. Паскалев — 500 лв., д-р Кр. Кръстев — 130 лв., Владимир Василев — 265 лв. и др. Това се вижда от следните документи:

Загрижен за разходите по своето погребение, Яворов пише между другото на д-р Кръстев:

„Моля, задръж ония стотина лева (разр. м.) за полиците в Земл. банка. Ако ти е удобно, прати една записка на Григор Василев (соф. адвокат и нар. представител) да даде повечето от сто лева, които ми дължи като съпоръчител на Викт. Топорова, чийто дълг аз платих на Ганчо Богданов; или остави го. Той едва ли ще ги даде (разр. м.). Според моята програма погребението ще бъде евтино и от Паск-те 500 лв. ще остане да се допълнат 200 лв. за полицата. Другите 200 трябва да плати Рачо Славейков, чиято част в същност е вече по-голяма от 200.“⁶

На 13 август 1914 г. братът на Яворов е записал в бележника си: „Вземахме от Василев 100 лв. У Василев остават още 265 лв., у д-р Кръстев 130 лв.“ А много малко време преди това, на 29 юли, Ат. Крачолов е отбелязал: „Вземах преди няколко дена 50 лева от Вл. Василев. У него остават още 415 лв.“⁷

Тук не са нужни коментари. Излиза, че братът на поета поради липса на средства е бил принуден да ходи при най-близките му приятели, за да иска от тях не помощ, а да издължават по нещо от сумите, които имат да дават! Цитираните документи са характерни и за отношението на Яворов към паричните въпроси: те говорят за честност, добродушие и безкористие. Той не е „народен представител и адвокат“ и не разполага със средствата на такъв, но безропотно плаща и съпоръчителската част на Гр. Василев от някакъв чужд дълг. Същият дори и до смъртта на поета не се е сетил да му се издължи, щом като е оставил впечатление, „че едва ли ще ги даде“. От друга страна, Яворов се готви за самоубийство, за смърт и въпреки това е загрижен да не остане неизплатен дългът му по полицата в Земеделска банка, по който той не и е пряк длъжник, а е само поръчител с други лица (Гр. Василев и Рачо Славейков).

Любопитен, но в същото време и печален е фактът, че и до момента на смъртта най-близките му приятели му дължат суми, когато Яворов е бил в най-голяма нужда. Може да се предполага, че сумата от 130 лв. е останала у д-р Кръстев още от времето, когато той го е водил и придружавал до Виена. За тази именно сума става дума в писмото, като се нарежда тя да бъде задържана и да послужи за изплащане на полицата в банката.

7

„Ако има в тая страна пет души, за които аз да знача нещо — пише поетът на д-р Кръстев, — да поискат напечатването на всички документи по делото. И нека те бъдат допълнени с показанията на всички, които биха могли да

⁶ Вж. писмото на с. 174—175. Събрани съчинения. Т. V. 1960.

⁷ Вж. бележника в „Летопис“, с. 666 и 668.

кажат нещо. А вам, три-четири приятели, които вярвате в моята невинност аз казвам: Вие сте прави, кълна се! Инак нека земята не даде покой на костите ми!“

Значи Яворов свежда до нула почти броя на лицата, останали негови приятели до последния му час. „Три-четири приятели“, между които на първо място, изглежда, трябва да поставим Тодор Александров и Асен Златаров. Тук няма никакво пресилване на нещата, нито пък позиране пред смъртта, както биха казали някои. Колкото и да се ровиш в архивите на миналото и в спомените на съвременниците, около поета в последните месеци на живота му не се виждат други имена освен „три-четири“: нужно ли е да споменаваме имена на негови познати и близки, писатели, литературоведи и пр., които, изглежда, са чувствували неудобство да се спрат и да разговарят с ослепелия поет? В тази предсмъртна искреност на умиращ, звучат мъката и огорчението на страдалец, изоставен от всички. Някога в разцвета на славата си поетът имаше прозрението, че в края на живота си ще бъде сам, изоставен от всички, оклеветен и отбягван като убиец:

И аз ще бъда сам. Денът ще ме отмине
като разбойник гузен и убиец плах.

Денът ще ме отмине, с него ще погине
надежда сетен зрак, на който уповах. . .

И това наистина се сбъдна. Низвергнат, афоресан от обществото, той бе наричан в лицето „убиец“, близки и познати отбягваха да се спират с него, за да не се изложат пред това общество. Нищо не е било по-мъчително изживявано, както това отношение, възприето въз основа на едно неоснователно и клеветническо обвинение, което е карало „благоразумните“ да странят. За една будна съвест и за една дълбоко нравствена природа това представлява безпределно и с нищо несравнимо терзание. А пристрастното, оскърбително и крайно несправедливо отношение на съдебните органи към Яворов, злословието и изкуствено създаденото обществено настроение ще да е било наистина непоносимо страдание за гордия му дух. В изложението си до апелативния съд, в разговори и в прощални писма до близки поетът е изрекъл думи на огорчение и покруса, които бележат срам за културната ни история и една велика неправда на епохата: „Кажи на Македония, когато идеш там — пише той, — че нейният син (аз се считам неин) умря в свободна България, увенчан с една най-мръсна клевета.“ А на д-р Кръстев между другото съобщава: „Аз реших да умра вече. Вярвам този път смъртта да не ми измени. . . Аз се радвам на външните причини, които ме карат да бързам: липсата на средства за съществуване и пристрастния съд, който си позволи да отиде до фалшификация на данните.“

Едва жива и потресна картина на оскърбление ни дава Ст. Чилингиров в един свой спомен, който възпроизвежда разказа на поета за една случка с него на улицата: „Вчера, като идвах при тебе — разказва Яворов, — аз се спях в купчината пясък пред аптеката на Пардов. Не знаели хората, че със своето желание да ремонтират къщата си ще разрушат вече порутената сграда на моя живот. Спях се, както се спява захласнат окат, но станах, както става слепец. Поотъркалях се малко на пясъка и толкоз. Повярвай ми, стори ми се, че правя слънчеви бани на морския бряг. Аз лекувам своите нерви например, а хайлайфът на София, излязъл да направи своята предобедна разходка, минава безгрижно край мене и се смее. . .“

Когато Асен Златаров в последната си среща с поета прави опит да го успокои, да му вдъхне вяра в живота, да му напомни, че той още има какво да даде на своя народ, Яворов му възразява: „Мога ли аз да понеса пълната мизерия, ужаса на униженията: нима трябва да почна да прося с номер на гърдите. . .

Инима вие, приятелите, ще имате сърце да ме гледате такъв? Ти знаеш живота ми: аз бях горд. Ти дори ми каза наскоро, че аз никому не съм бил приятел, че това е бедата на затворените души като моята: те нямат изповедник, нямат обятия — дето би се стоплила болката и би цъфнало успокоението. Ти бе прав: аз цял живот живях сам. Не за друго, не че в сърцето ми нямаше подтик за дружба и приятелско излияние, но защото се боях да не ме уязвят, да не се издам в слабост, в нещо, което би ме унижило. И затова в живота се борих за недосегаемост и успях: никой не можеше да надникне в скритото на сърцето ми и да почерпи коз срещу мене. Твои думи са пак, че такива хора са страдалци. Да, това е мъка да живееш сам и да не можеш да се приближиш непосредно и просто до тия, които те обичат и скъпят, но какво да се прави: аз имах тоя жребий. . .⁸

8

Зараждащата се у Яворов мисъл за самоубийство след връщането му от Виена се превръща във вяра в задгробно съществуване. Смъртта не е край на всичко, а преход към вечността, тържество на духа, който е безсмъртен. Той е обхванат от мистични настроения и мисли, очаква сливане с нейната душа „отвъд сребровъздушните стени на кръгозора“. Лора непрекъснато го вика, той чувствава нейното присъствие постоянно около себе си. И интересно е, че това състояние на духа на поета не е на религиозна основа, не е натрапчиво видение на една болна психика, а реално чувство и изживяване на поетическата му душа, която не само в творческите си видения, а и в действителност е преминала в царството на сенките. Тя е от друг свят, има усещания и възприятия като че извън земния свят. Вечната истина за смъртта и нейната неизбежност и разрушителна сила не е „ужасен призрак от своя мраз настърхнал и в тъмни небеса зловещо обрисуван“: а е вече живо чувство, радост и успокоение, тя е пролетно утро или светлина, „отвеки съчетана с мъглата подранила на есенната вечер“.

В една от последните си срещи с Ас. Златаров Яворов се е опитал да изясни това свое състояние: „Снощи ти ми говори за Лора. Много ти благодаря. И недей ми се смя! Аз не съм човек на науката и вярвам в чудесата: ние, поетите, нали знаеш. . . Ето: аз живея с неотстъпната мисъл за Лора. Не, нещо повече: тя е всякога при мене. И колко пъти, струва ми се, като изходя още сто крачки, тя ще забърза със стъпки, ще ме настигне, ще сложи ръцете си на раменете ми и когато се извърна, ще я видя: ще прогледна и ще я видя. . . Не, не, Лора е с мене, тя е всякога с мене и затова, видиш ли, аз не бих могъл да напиша некролога, за който ти говорих. Нека други пишат за нас некролози. . . Най-многого, което мога да направя, е да има за всякога при нея. Тя ме вика. Без нея аз не мога. Аз вече прекрачих царството на сенките: поезията, която писах, стана за мене действителност. . . това чудо не зная дали можеш го разбра. . .“

И по повод на това Златаров добавя: „Аз разбрах тогава колко от друг свят бе вече Яворов. Той знаеше неща, които моят ум бе неспособен да разбере и очите ми — да видят. Яворов бе узрял за нещо по-горно, за което ние, които се мъчехме да го привикаме отново към живот, не сме дорасли още и което не разбираме. Нашият живот за него не беше вече примамка: той усещаше и предугаждаше друг бряг и друга родина, за която ние сме чужди. И него ден аз се убедих, че поезията на тоя син, роден под знака на черна орис, беше причастие на един висш дух с вечността. И затова тоя има жребия на земята да бъде пленник на страданието и любовта, за да заслужи тая вечност“ (ц. с., с. 58).

⁸ Ас. Златаров. Цит. съч., с. 74—75.

В това мистично съзряване образа на Лора, с което поетът живее известно време преди смъртта си, в чувството, че „тя го вика“, в копнежа си за някакво сливане с нейния дух в „царството на сенките“ и т. н. се проявява не само една поетична и сентиментална природа. В основата на тези своеобразни изживявания лежи онова критично, изтънено нравствено съзнание, което мотивира и опита му за самоубийство. В страданието и нещастieto това съзнание се разви до експлативност, до болезнено, кошмарно хиперболизиране на собствената вина. В спомена на близките събития той постепенно разбира трагичния жест на Лора, вживява се в нейната велика жертва пред любовта си към него. Поетът едвам сега разбира тая жена в истинската ѝ светлина, очисти образа ѝ от всички болестни и ексцентрични елементи, залюби я със силата и неизбежността на смъртта — така, както тя искаше и разбираше любовта. Едвам сега, в безпределния мрак на окръжаващата го самота и вечна нощ, в спомена на отлитания и разбит живот можеше вече да дойде пълното му отстраняване от външния свят и цялостно, безрезервно отдаване.

При подобни обстоятелства всеки друг човек би упреждал и проклинал жената, която е погубила живота му. Но в голямото сърце на поета, в широтата на неговото духовно просветление изобщо нямаше място за укор и озлобление. И поради това с рядко благородство и себеотрицание той побърза да осъди себе си и да последва печалната участ на жената, която не беше разбрал и оценил.

Ат. Крачолов, братът на поета, свидетелствува, че когато в тежките минути на слепотата, страданията и осъдицата говорел пред него срещу Лора, че не заслужава да мисли за нея, че тя е първопричина за нещастията му и пр., Яворов сериозно му се сърдел, карал му се, наричал го реалист, който не прилича на Крачоловия род.

9

На 16 октомври 1914 г., около 5 часа следобед в квартирата си на ул. „Витошка“ № 34 Яворов за втори път насочва револвера в главата си. Но за да не му измени смъртта и този път, предварително изпива чаша с отрова. Той обаче не се довери само на нейното действие, което само по себе си щеше да тури край на живота му. Отравянето не е свойствен и достоен начин на самоубийство на един мъж, поет и революционер.

Установено обстоятелство е, че Яворов продължително време е търсил съдействие между близки и приятели за снабдяване с револвер и отрова. Ас. Златаров разказва за посещението му в химическата лаборатория и настойчивите му молби да получи от него отрова. Отказът на Златаров станал причина да бъде наречен „жесток човек“, но това не е попречило да получи отрова от другадe. Изглежда, че едва след намирането и на двете смъртоносни средства е било приведено в изпълнение решението за самоубийство; толкова силен е бил страхът на поета от ново случайно оцеляване.

Доста много е разискван въпросът за доставчика на отровата и револвера. Това не е съществено и едва ли може строго да се осъжда този, който е улеснил безвъзвратно решеното и неизбежно самоубийство на един мъченик.

По-важно и интересно е друго. Яворов се самоубива в деня, в който Софийският окръжен съд взема своето второ решение от 16 октомври 1914 г. Има ли някаква причинна връзка между двете събития?

Струва ни се, че това съпадение е случайно и самоубийството не е последвало като резултат от узнаването на решението на съда.

Не може да има съмнение, че до 5 часа следобед окръжния съд е бил изготвил решението си. Дали то е постановено сутринта или в следобедните часове и дали то е било обявено, или е станало известно навън в същия ден, не е установено.

Но малко вероятно е Яворов да е научил за това решение: едва ли е имал някаква връзка със съда. По всичко изглежда обаче, че самоубийството е било определено да стане на 16 октомври още от предния ден. Това се разбира от спомените на Атанас Крачолов: „Университетът беше започнал, аз се бях записал за студент — разказва той. — Един ден брат ми още от сутринта ме подкани да отида на лекции. Следобед, към 4 и половина часа, просто ме изтика: „Хайде, иди в университета да чуеш барем една лекция!“ Аз отидох на лекция — Ст. Бобчев четеше старобългарско право — и в средата на лекцията сякаш някакъв ток мина по тялото ми, силно безпокойство облада душата ми и хукнах без много да му мисля. Отидох, заварих вратата заключена. Помислих си: трябва да е дошъл Кръстев и го е отвел със себе си. Това се случваше понякога. Отидох у Кръстев, заварих Кръстев там, но него го нямаше. Помислих да не е у Пенев, да не е у Василев: ходих у Александров, ходих дори у Мара Белчева — но никъде го няма. . . . Отидох у Пенев и Василев, заявих им: в къщи заключено! И всички като че ли знаехме това, което стана. Тяхното държане засили моята тревога. И те трепнаха, като им казах, че никъде го няма. Отидохме (у дома) и през една задна врата отворихме. Той, облян в кърви, лежи на канелето. Както си сложил ръката на гърдите, чашата оставил на столчето съвсем спокойно. Другата ръка с револвера, сложена на гърдите пак. . . .”⁹

Очевидно самоубийството не стои в никаква причинна връзка с решението на окръжния съд от 16 октомври. Но ако допуснем, че Яворов по някакъв начин е узнал за това решение, то едва ли би повлияло с нещо на намерението му: съдебният акт от посочената дата нищо ново не е прибавил към известния вече фарс, продължил цяла година, освен едно ново отлагане на въпроса за прекратяване на следственото дело. По някакво странно съвпадение или жестока ирония на съдбата смъртта на поета дойде тъкмо в този ден, за да направи смешни и безпредметни извъртанията на тримата магистрати.

Неотдавна в музея на Яворов в родния му град Чирпан бе открито едно неизвестно и никъде непубликувано до днес предсмъртно писмо на поета до брата му Атанас, писано пред самия момент на самоубийството. Това саморъчно писмо представлява извънредно важен документ, който съдържа последното волеизявление на Яворов и характеризира неговото спокойно психическо състояние в момента на самоубийството. То също доказва, че между решението на съда и смъртта на поета няма връзка.

Ето изцяло съдържанието на писмото:

„За брат ми Атанас“

„Мило братче,

бате ти си отива. Подир малко ще бъда при мама и Лора.

Няма какво да ти обяснявам. Ти ще прочетеш писмата две или три до нашите и ще разбереш всичко. Но ти и без това ще се догадиш. Предай на всички домашни (да не забравиш и Колю) моите последни горещи целувки.

Писмото на милата Тина ме трогна. Духът ми ще бди над милите дечица. Аз им изпращам милион целувки.

Има писма за г. г. д-р Кръстев, Т. Алекс. (андров), Влаго и Боян, д-р Тихов и пр. Депозирани са в пакет у един от споменатите. Той ще се досети и ще ги раздаде.

Оставил съм нарочно писмо за Ал. Паскалев. Той ще отпусне 410 лв. за погребението, което трябва да бъде най-скромно.

⁹ Вж. П. П. Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров (сб. спомени), с. 581.

Надявам се, горещо моля приятелите си да ти намерят една работа, за да продължиш учението си.

Много, много горещи целувки.

Твоя Пейо.

Р. . . Внимавай, съобщението до нашите да бъде в най-непринудена форма. (Бележка) У същия г-н, у който е пакетът, има и завещание към 12—3 приложения.“

На плика саморъчно е написано от Яворов:

„ЗА БРАТ МИ АТАНАС“.

На обратната страна на плика е добавено:

„Атанасе, изкажи моите (гор)ещи благодар(ности) на г. г. Д-рите Сарафов, Гирги(нов), Ангелов.

Пейо.“¹⁰

Това покъртително прощаване с близките, направено с такова спокойствие пред самоубийството, е наистина твърде характерно за психиката на поета, за разбиране на очертаните вече негов мистични настроения и изживявания от последните му дни.

10

Ако трябва да се направи сравнение и да се даде етична оценка на двата суицидни акта на поета, без съмнение опитът за самоубийство от 1913 г. има предимство. Той бе една непринудена проява на една морална свръхчувствителност. Напротив, самоубийството от 1914 г. дойде в резултат на външни, обективни причини, които могат нормално да мотивират подобна постъпка у всеки човек, поставен в положението на Яворов. Ослепяването, липсата на средства за живот, правосъдният произвол, непрекъснатият поток от клевети, пълната липса на обществено съчувствие не можеха да не доведат до самоубийство един поет с будно чувство за чест и човешко достойнство. Сантименталните изживявания на Яворов, свързани със спомена и образа на Лора, с мислите „за сливане с нейния дух“ и пр., не са причини, а са последици, психически отражения от намерението за самоубийство, детерминирано от външните обстоятелства.

Трагичният край на Яворов е така внушително предвещан в поезията му, че ние виждаме като че ли тайнствени, апокалиптични слова да чертаят пътя на неговото велико страдание. И често сме склонни поради това да мислим за някаква обусловеност между творчество и живот, между човек и поет. Ние отъждествяваме житейската с духовната драма на поета, като обясняваме фактите на неговия живот с поетическите му настроения. Живеният и духовният мир ни изглеждат неразривно свързани в едно цяло, а страшната му смърт приемаме като последица от поезията, от живота, от човека.

Така например в едно писмо на П. Ю. Тодоров до д-р Кр. Кръстев, писано по повод известието за смъртта на Яворов, се казва:

¹⁰ Странно е, че това писмо е могло да стои в музея в Чирпан или до депозирането му там — в ръцете на Яворовите роднини толкова години, без някой да се досети и да направи публично достойно този важен документ.

Това говори за една непостима незаинтересованост, може би проявена на първо място от брат на поета, в чиито ръце писмото се е намирало по самото си предназначение. Не е известно още кога и от кого то е било предадено на музея в Чирпан, където е открито между музейните книжа и експонати от уредника на музей „П. К. Яворов“ в София Златана Хлебарова.

Колкото и край на Яворова да не ме учуди, колкото този край да се явява съвсем логично излязъл не само от последните прибилицы, не само и от поезията му, а от целия човек и от целия му живот (разр. м.), страх ме обзема, като си помисля с какъв ужас и как жестоко той го завърши. Аз никога не съм можал да усета напълно очарованието на неговата и вдъхновена, и майсторска поезия — за нея други ще го прославят — и много заслужено; но това, което съм обичал у Пея, то беше неговата детински колеблива, жестока и тъй неравна натура. И сега възкръсват пред очи ми онези хубави дни, които сме прекарвали двама заедно, и виждам го горкия — със своите нежни чувства, с правдивата си и честна душа как се мъчи да нареди живота си съгласно тях и как някакъв проклет инстинкт отвътре парализирва всичките му пориви и излиза тъкмо опакото на това, което е искал и което мусе е щяло. Рядко в други човек аз съм забелязвал такава рязкост между опакото и лицето, както у него. Бог да го прости!“¹¹

Явни са противоречията в мислите на Тодоров и тяхното несъответствие с фактите. Но и днес мнозина са склонни да разглеждат нещастieto на Яворов не като случайна последица, дошла от тогавашното буржоазно общество, от заобикалящата го среда, от условията на времето и епохата, а като нещо причинно обусловено от психиката му, търсено от самия него, от „някакъв проклет инстинкт отвътре“, от „харамийската му кръв“, от основното му настрояние като „поет на смъртта и нощта“. Така например и Иван Мешев, като разглежда социалното чувство в творчеството на поета, пише в заключение: „Така Яворов с „обезверената си мисъл“ естествено подири първопричината на социалното зло, на личното си всечовешко страдание и я намери в космическото зло. С това борбата му се пренесе на социална и индивидуална посока, като демонизъм и богоборство или богоубийство и затова у него („борбата“) логически завърши със самоубийство (разр. м.) като спасение в смъртта — „майката велика“.“¹²

И тук е ясно увлечението, чрез което събитията и преживяванията в житейския път на поета се измерват и преценяват в светлината на творческите му идеи и образи.

Изобщо може определено да се поддържа, че драматичните събития от последната година в живота на Яворов не са адекватна последица от песимистичния му светоглед, от философията на страданието. Наистина те са логично развитие от връзката му с ексцентричната и неспокойна дъщеря на Петко Каравелов. Обаче самата тази връзка, която той в странно предчувствие за нещастieto, което му носи, упорито и дълго време отклоняваше, се явява като случаен, а не търсен епизод в неговия живот. Като отстраним мислено фаталната роля на тази жена, ние трудно бихме могли да си представим подобна зла съдба и ужасен край като последица от поезията, от живота или от характера и светогледа на поета и човека. Неговото самоубийство не беше самоцел, то не дойде като резултат от болна психика, на патологичен стремеж към смъртта, на вътрешна буря или на кошмарни поетически видения от рода на изразените в „Нощ“.

В действителност Яворов живя и можеше да премине своя живот напълно нормално като всички хора на своето време, можеше да загине за свободата на Македония, както много други. И, както правилно отбелязва един литературен критик, че с целия си песимистичен строй на мисли и чувства той е бил подготвен за такъв трагичен край, е ясно, но едва ли този край би бил непременно такъв, ако не бяха нашенските жестоки нрави.¹³

¹¹ П. Ю. Тодоров. Писма. С., 1966, с. 342.

¹² Ив. Мешев. Поет богоборец. С., 1934, с. 45.

¹³ Малчо Николов. П. К. Яворов. Човекът и творецът, с. 22.

Поезията е едно, а действителността е нещо друго. Нищо в живота, в ума и в характера на Яворов не води логически и неизбежно до трагедията и самоубийството, до аномалното и патологичното. Едно нещастно стечение на обстоятелствата като зла орис е преследвало поета, може би за да го нареди между великите избраници на съдбата. Колко са наистина истинските поети, които спокойно и щастливо са изминали дълъг житейски път? Всички те умират много млади или завършват трагично живота си. Яворов, едновременно велик и нещастен, стана жертва на необикновена и страшна житейска драма — единствена като съдба и трагизъм в литературната история. Този духовен първенец на нацията излъчваше нещо твърде възвишено, неземно, беше само поет и животът не можеше да му прости това.